

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ.—'Ο Πολύβιος καὶ ὁ Τίτος Λίβιος περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἱεροῦ τοῦ Μακεδονικοῦ Δίου, ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου.

Κατὰ τὸν Πολύβιον 4, 61, 8 τὸ ἱερόν τοῦ ἐν Πιερίᾳ τῆς Μακεδονίας ὑπὸ τὸν Ὀλυμπον καὶ παρὰ τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον Δίου ἔκειτο ἐντὸς αὐτῆς ταύτης τῆς πόλεως. Ὁ Λίβιος τοῦναντίον ἐν 44, 6 καὶ 7 τοποθετεῖ αὐτὸ ἐκτὸς τῆς πόλεως. Τὸ ζήτημα εἶνε ἐπίκαιρον ἕνεκα τῶν ἐν Δίῳ ἐνεργουμένων ἀνασκαφῶν, περὶ ὧν τὰ εἰκότα διαλαμβάνω ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἐκάστου ἔτους ἀπὸ τριετίας. Ἄλλ' αἱ ἀνασκαφαί, περιορισθεῖσαι κατ' ἀνάγκην εἰς τὰ ρωμαϊκὰ ἰδίως ἐδάφη τῆς πόλεως, δὲν ἔλυσαν αὐτὸ ἀκόμη. Οἱ δύο κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος μελετήσαντες τοὺς ἀρχαιολογικοὺς τόπους τῆς Μακεδονίας ἐπιφανεῖς ἐρευνηταί, ὁ περιηγητῆς τῆς Ἑλλάδος Ἄγγλος συνταγματάρχης Leake καὶ ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος Léon Heuzey, ἠκολούθησαν ἄνευ ἐνδοιασμῶν τὸν Λίβιον. Ἄλλ' ἡ μελέτη τοῦ κειμένου τοῦ Ρωμαίου ἱστορικοῦ ἔπεισέ με ἀναλαμβάνοντα τὰς ἀνασκαφάς, ὅτι ἡ ἀλήθεια εὐρίσκεται μόνον ἐν τοῖς λεγομένοις ὑπὸ τοῦ Πολυβίου, ὅχι μόνον διὰ τὸ μεγαλύτερον κύρος αὐτοῦ ὡς ἱστορικοῦ καὶ ἰδίως ὡς γνωστός τῆς Μακεδονίας, ὅπερ δὲν δύναται νὰ λεχθῆ περὶ τοῦ Λιβίου—ὁ Πολύβιος εἶχεν ἐξαίρετον εὐκαιρίαν νὰ σπουδάσῃ τὴν χώραν ἐν ἀρχῇ τοῦ 168 πρὸ Χριστοῦ, καθὼς γνωρίζομεν παρὰ τοῦ ἰδίου—, ἀλλὰ πρὸ πάντων διότι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Λιβίου δὲν ἀντέχει εἰς τὸν ἔλεγχον, κρινόμενος ἐκ παραβολῆς πρὸς τοὺς τόπους, τοὺς ὁποίους καὶ ἡμεῖς σήμερον ἔχομεν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας.

Τὸ ἐν ἐκ τῶν δύο ἔξω τῆς πόλεως σημείων κατὰ τὸ χωρίον τοῦ Λιβίου ἐν 44, 6, εἰς τὸ ὁποῖον φέρει ἡμᾶς ἡ περιγραφή του διὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἱεροῦ—ἐννοῶ τὸ ἔξω τοῦ νοτιοδυτικοῦ τείχους τῆς πόλεως μέρος, τὸ πρὸς τὸν Ὀλυμπον—ἀδύνατον εἶνε νὰ ληφθῆ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὑπ' ὄψιν διὰ τοὺς ἐξῆς τέσσαρας λόγους.

Πρῶτον διότι εὐρίσκεται πολὺ μακρὰν τοῦ σταδίου καὶ τοῦ θεάτρου, κειμένων εἰς ὅλως ἀντίθετον θέσιν ἔξωθεν τοῦ νοτιανατολικοῦ τείχους τῆς πόλεως, τοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ τὴν Ὀσσαν. Στάδιον καὶ θεάτρον, ἀμφοτέρω, ἀδύνατον εἶνε ν' ἀποσπασθοῦν ἐντελῶς ἀπὸ τὸ ἱερόν ὡς τόπον τῶν θυσιῶν, πανηγύρεων καὶ ἀγώνων, τῶν τελουμένων περιοδικῶς ἐν Δίῳ κατὰ τὸν αὐτὸν ὡς ἐν Ὀλυμπίᾳ τρόπον (διὸ καὶ Ὀλυμπιακοὶ ὠνομάσθησαν οὗτοι) μετὰ μεγάλης ἐπισημότητος καὶ πολυτελείας ἐπὶ ἐννέα ἡμέρας, κατὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἐννέα Μουσῶν, πατριῶν θεοτήτων ἐν Πιερίᾳ (ἐξ οὗ καὶ Πιερίδες ὠνομάσθησαν πρὶν κληθῶσιν Ἐλικωνιάδες), πρὸς τιμὴν κυρίως τοῦ Ὑψίστου τῶν Ὀλυμπίων, καθ' ὃν καὶ τὸ Δίον τὸ ὄνομά του ἔλαβε. Οἱ ἀγῶνες οὗτοι ἐγκαινισθέντες τὸν πέμπτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, ἀλλ' ὑφιστάμενοι ἴσως καὶ πρὸ τούτου, ἂν καὶ ὡς μικροτέρας σημασίας τότε, ἦσαν γυμνικοί, μουσικοὶ καὶ θυμηλικοὶ τούτων δὲ τῶν

τελευταίων χάριν καὶ τὸ θέατρον ἐκτίσθη, προσκληθέντος εἰς αὐτὸ ἐξ Ἀθηνῶν, διὰ τὰ διδάξῃ τὰς τραγωδίας του, τοῦ ἐνδόξου Εὐρύπιδου ὑπὸ τοῦ μεγάλου κτίστου καὶ ἀναμορφωτοῦ βασιλέως τῆς παλαιότερας Μακεδονίας Ἀρχελαίου (414—399 πρὸ Χριστοῦ). Τὸ δὲ στάδιον, προσκεκολλημένον εἰς τὸ θέατρον, ὠρίζετο δι' ἐκείνους τοὺς ἀγῶνας ἀκριβῶς, τοὺς γυμνικούς ἐννοῶ, οἵτινες εἰς τὰς πανταχοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοιαύτας ἐθνικὰς ἐν ὀνομαστοῖς ἱεροῖς πανηγύρεις ἐδίδαν τὴν μεγίστην λάμπριν. Οὐδεὶς δὲ ἰδιαίτερος λόγος ἐν Δίῳ συνέτρεχε, ὥστε νὰ μείνουν τὰ δύο ταῦτα κτίσματα, διὰ τῆς δυσαναλόγου ὅλως διόλου ἀποστάσεώς των ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ, τόσον ἀπεσπασμένα ἀπὸ τὴν περιοχὴν τούτου καὶ ἀσυσχέτιστα πρὸς αὐτὸ. Τὸ θέατρον δὲν ἔχει, ἐκεῖ ὅπου εὐρίσκεται, τὴν συνήθη κατάλληλον θέσιν, εἰς τὰ πλάγια δηλονότι λόφου ἢ ράχους, ὅπως παρατηρεῖται τοῦτο συχνότατα εἰς τὰ σωζόμενα θέατρα ἐν Ἑλλάδι· ἀλλ' ἀνηγέρθη εἰς τι σημεῖον ἐν τῇ εὐρείᾳ πεδιάδι ὡς κολοσσαῖον χῶμα γῆς σωρευθείσης ἐκ τῶν πέριξ τεχνιτῶς ἐκεῖ, ὅπως θὰ ἠδύνατο τοῦτο νὰ γίνῃ μετ' ἴσης εὐκολίας καὶ ἐν τῇ ἔνεκα τοῦ Λιβίου ἀπαιτούμενῃ ὁμαλῇ ὡσαύτως περιοχῇ (ἔξω τοῦ νοτιοδυτικοῦ τείχους), ἐὰν ὄντως ἐν ταύτῃ τὸ ἱερὸν ἦτο ἐγκαθιδρυμένον.

Δεύτερον· διότι οὐδ' ἐλάχιστον ἴχνος κτίσματος ὑπάρχει ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ (τῇ νοτιοδυτικῇ), ὅπερ βεβαίως δὲν θὰ ἔλειπεν ἐὰν πράγματι ἐν αὐτῇ ὑπῆρχεν ὁποῖον ὁμολογεῖται τὸ ἐν Δίῳ ἱερὸν, κοσμούμενον ὡς ρητῶς λέγει ὁ Πολύβιος, καὶ διὰ στοῶν καὶ δι' ἄλλων κτισμάτων μεγάλης πολυτελείας ἢ καὶ κοινῆς χρήσεως (ὁποῖα νοοῦνται οἱ ξενῶνες λ. χ. κτ.) πρὸς χάριν τῶν συμπορευομένων εἰς τὰς θυσίας καὶ τὰς πανηγύρεις καὶ τοὺς ἀγῶνας. Ἀντὶ τοιούτων λειψάνων παρατηροῦνται, ἐν τῇ ἐν λόγῳ περιοχῇ, μόνον τάφοι τινὲς τυμβόχωστοι, ἐξ ὧν τρεῖς φαίνονται ἀνήκοντες εἰς τοὺς μετ' Ἀλέξανδρον χρόνους. Ἀλλ' οἱ τάφοι οὗτοι καμίαν θέσιν δὲν θὰ εἶχον παραπλευρῶς ναῶν καὶ βωμῶν τῶν θεῶν ἢ ἀγαλμάτων θεῶν καὶ ἀνδριάντων βασιλέων χρυσῶν, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦνται ἀναμφιλέκτως πάντα ὑπάρχοντα τότε ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Δίου.

Τέταρτον· διότι ὁ τόπος οὗτος ὑπόκειται εἰς τόσον ἐπικινδύνους πλημμύρας συχνότατα συμβαινούσας ὡς ἐκ τῶν κατερχομένων μέχρις αὐτοῦ χειμαρρῶδῶν ποταμῶν τοῦ Ὀλύμπου, ὥστε οὐδεὶς θὰ ἠδύνατο νὰ σκεφθῇ ποτε ὅτι ἐκεῖ θὰ ἠγειρόντο τόσα σπουδαῖα οἰκοδομήματα καὶ πλούσια ἅμα, ἐπὶ τῇ ἀσφαλεῖ προβλέψει ἀνεπανορθώτου αὐτῶν βλάβης καὶ τελείου ἐξαφανισμοῦ διὰ τῶν καταστρεπτικῶν βιαιῶν ρευμάτων. Εἰς ὑστέρους μεσαιωνικούς χρόνους, ὅτε ἡ πόλις Δίου πρὸ πολλοῦ ἴσως εἶχεν ἐκλείψει, τὰ ρεύματα ταῦτα, τὰ ὁποῖα ὑπεδέχετο βαθεῖα, σωζομένη τάφρος κατὰ τὸ πλεῖστον, σκαφεῖσα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα κατ' ἐξακολούθησιν καὶ ὑπὸ τὸ ΝΑ τείχος διὰ τὰ σώζῃ ἀκριβῶς αὐτό, μετὰ τοῦ ΝΔ, διοχετεύουσα τὰ ὕδατα εἰς τὸν τὸ ΒΑ. τείχος τοῦ Δίου παραρρέοντα ποταμὸν Βαφύραν, διαρρήξαντα εἰς δύο σημεῖα τὸ ἰσχυρότατον ἄλλως ἀνάχωμα τῶν τειχῶν κατέκλυσαν τὴν πόλιν, πληρῶσαντα τὸ χαμηλότερον μέρος αὐτῆς ἄμμου καὶ ἰλύος. Τοῦτο γίνεται καὶ σήμερον κατὰ τὰς πλημμύρας, καὶ φυσικὰ ἔνεκα τούτου δυσχεραίνεται ἐνιαχοῦ πολὺ καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

Ἀλλὰ καὶ τὸ δεύτερον χωρίον τοῦ Λιβίου ἐν 44, 7 ἀποκρούει πᾶσαν ἰδέαν περὶ τοποθετήσεως τοῦ ζητουμένου ἱεροῦ καὶ εἰς τὴν περὶ τὸ θέατρον μᾶλλον καὶ τὸ στάδιον περιοχὴν, διότι ἐκεῖνο τὸ γινώρισμα ἀκριβῶς, ὅπερ ἐξάπαντος ὁ Λίβιος ἀπαιτεῖ ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς θέσεώς του, ὑψωμά τι δηλονότι, ἐφ' οὗ δῆθεν ὁ ναὸς τοῦλάχιστον αὐτοῦ (templum, ὅπερ ὅμως καὶ ὡς ἀντὶ τοῦ ἱεροῦ ὅλου λεχθὲν δύναται νὰ

ἐκληφθῆ) ἡγείρετο, δὲν ὑπάρχει ἐνταῦθα οὐδαμοῦ ἐξωθεν τῆς πόλεως ἐν τῇ παντά-
 πασιν ὁμαλῇ καὶ διὰ τῶν αἰώνων ἀναλλοιώτῳ προφανῶς πεδιάδι.

Ἄφαιρεῖται διὰ τοῦτο πᾶσα ἀξία ἐκ τῆς μαρτυρίας τοῦ Λιβίου καὶ ἐκλείπει ἐπο-
 μένως πᾶς λόγος ἀναφορᾶς εἰς αὐτὴν καὶ προτιμήσεως μάλιστα ἀπέναντι τῆς ἐναντίας
 ρητῆς βεβαιώσεως τοῦ Πολυβίου.

Ἄλλὰ πρέπει λοιπὸν τότε, θὰ ἔλεγέ τις, νὰ θεωρήσωμεν ὡς αὐθαίρετον ἰσχυρι-
 σμὸν ἢ, ἔστω, ὡς λαθασμένην ἀπλῶς ἐξ ἄλλης ἴσως πηγῆς κατωτέρας ἀκρίτως
 παραληφθεῖσαν, τὴν ἀναλήθη τούτην πληροφορίαν τοῦ Λιβίου; Ὅχι, ἀπαντῶ, δὲν πι-
 στεύω τοῦτο, διότι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῆ αὐτό, ἀφοῦ εὐκολον εἶνε νὰ καταδειχθῆ—
 τοῦτο ὅμως δὲν εἶνε τοῦ παρόντος νὰ ἐξηγήσω, διότι κατ' ἀνάγκην ὁ λόγος θὰ ἐγί-
 νετο μακρότερος ἢ ὅσον ἐπιτρέπεται εἰς ἀνακοίνωσιν, καὶ διὰ τοῦτο θὰ διαλάβω περὶ
 αὐτοῦ μόνον ἐν τῷ ἐκτυπωθησομένῳ ἐν τοῖς «Ἑλληνικοῖς» διεξοδικωτέρῳ ἄρθρῳ
 μου—, ἀφοῦ εὐκολον λέγω εἶνε νὰ καταδειχθῆ ὅτι ἐν ταύτῃ τῇ μακρᾷ συνακολου-
 θία τῶν πραγμάτων, ἀπὸ τῆς ἐκ Θεσσαλίας ἀκόμη ἀρχικῆς ἐκκινήσεως τῶν Ρωμαίων
 μέχρι τῆς προελάσεως αὐτῶν πολὺ βραδύτερον ἐνώπιον τοῦ Δίου (Λιβίου 43^{ον}, 44^{ον}
 βιβλίον), ὁ Λίβιος οὐδεμίαν ἄλλην πηγὴν μετεχειρίσθη ἐκτὸς τοῦ Πολυβίου, ὥστε νὰ
 ἔχη λόγον νὰ τροποποιήσῃ δι' οἰανδήποτε αἰτίαν, εἰς ἀσημαντότατον μάλιστα σημεῖον,
 καὶ διὰ μίαν μόνον λέξιν κυρίως εἰπεῖν: ἐντὸς ἢ ἐκτὸς, μίαν ἀσφαλῆ καὶ ρητὴν πᾶν-
 τως βεβαιώσιν τοῦ παντοτεινοῦ ὁδηγοῦ του Πολυβίου.

Ὁ Λίβιος, κατὰ τὴν κρίσιν μου, ἀναμφιβόλως ὑπέπεσεν εἰς μικρὰν πλάνην, αὕτη
 ὅμως εἶνε εὐνόητος καὶ συγγνωστή, ἴσως διότι ὁ Ρωμαῖος ἱστορικός εὐρισκόμενος ἐν
 ἤττονι θέσει ἡμῶν τῶν ἐλεγχόντων αὐτὸν σήμερον καθὸ αὐτοπτῶν τῆς φύσεως τῶν
 τόπων, τῆς μόνης πραγματικότητος ποὺ μένει ἀπὸ τὰ διαβατικὰ συμβάντα τῆς ἱστο-
 ρίας, ἐνῶ ἐκεῖνος ἀσφαλῶς ἔμεινε τελείως ἀγνώως αὐτῶν, ἦτο εὐκολον νὰ συγκρίσῃ κάτι
 τι ὀρθῶς καὶ καλῶς ἀναμφιβόλως κείμενον παρὰ τῷ Πολυβίῳ, ὅσον καὶ ἂν ἄλλως
 πιστῶς καὶ ἀκριβῶς μετέφερον ἐξ αὐτοῦ πάντα τὰ ἄλλα, ὡς προεῖπα, εἰς τὴν ἰδικὴν
 του ἱστορίαν.

Ἄλλὰ μεγαλειτέρα πάλιν θὰ ἦτο ἐκ μέρους ἡμῶν ἢ πλάνη, ἂν ἠθέλαμεν ζητήσῃ
 αὐτὴν εἰς σοβαρωτέρους λόγους, τίς οἶδε μάλιστα ποίους, παρὰ εἰς ὅτι προσεκτικωτέρα
 παρατήρησις ἄγει ἡμᾶς, διὰ νὰ ἐξηγήσωμεν τὸ λάθος του, ὅχι πλέον δυστυχῶς ἐξ αὐτοῦ
 τοῦ ἀντιστοίχου κειμένου τοῦ Πολυβίου, διότι τοῦτο ἀπωλέσθη (ἐκ τοῦ Πολυβίου
 ἔχομεν ὀλίγιστα μόνον βιβλία ἀκέραια ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τεσσαράκοντα ἐν ὄλῳ τῶν
 ἱστοριῶν του, πάντα δὲ τὰ λοιπὰ εἶνε σήμερον γνωστὰ μόνον ἐξ ἀπανθισμάτων μα-
 κρῶν ἢ ἀποσπασμάτων βραχυτέρων) ἀλλ' ἐξ ἐκείνου τοῦ πλήρους ἐν τῷ τετάρτῳ
 βιβλίῳ αὐτοῦ χωρίου, οὗ ἐμνήσθημεν ἀνωτέρω (4, 61, 8).

Ἐν τῷ χωρίῳ λοιπὸν τούτῳ ἀναφέρει μὲν ὁ Ἑλλην ἱστορικός τὸ ἱερὸν τοῦ Διὸς

τοῦ ἐν Δίῳ ὡς ἐντὸς αὐτῆς τῆς πόλεως κείμενον, ἀλλὰ σαφέστατα κεχωρισμένως ἀπὸ τῶν «οἰκιῶν», τουτέστι ἀπὸ τοῦ οἰκουμένου μέρους αὐτῆς, ὡς αὐτὸ τοῦτο «τέμενος» καθὼς ρητῶς σημειώνει, ὅπερ δηλοῖ τμήμα γῆς ἄσχετον πρὸς τὰς λοιπὰς κτήσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀνῆκον εἰς τὸν θεόν, ὅστις ἐδῶ ἦτο ὁ Ὑψιστος Ζεὺς. Ὁ τόπος δὲ οὗτος εἶνε ὁ μόνος ἐν ἀπάσῃ τῇ περιοχῇ ὑψηλότερος, καὶ ὅσον μάλιστα ἐχρειάζετο εὐρύς, καταλαμβάνων ὅλην τὴν μεταξὺ τοῦ ΝΔ καὶ τοῦ ΝΑ τείχους σχηματιζομένην γωνίαν, δεσπόζουσαν ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της τῆς χαμηλοτέρας λοιπῆς πόλεως. Ἐπὶ τούτου τοῦ ὑψηλοτέρου καὶ ἐξωθεν μάλιστα ὡς ἐπιφανεστέρου διακρινομένου τόπου ἡδύνατο μὲν νὰ κεῖται καὶ τὸ ἱερόν, καθὼς ἀπαιτεῖ ὁ Λίβιος, κατὰ Πολύβιον ἐννοεῖται ἱστορῶν, ἡδύνατο δὲ ὑπ' αὐτὸ (sub templo) καὶ ὁ ὕπατος νὰ στήσῃ τὸ στρατόπεδόν του, καθὼς ὁ αὐτὸς πάλιν Λίβιος ἀπαιτεῖ τὸν Πολύβιον ἀναμφιβόλως ἐξακολουθῶν ν' ἀντιγράφη πιστῶς, μὲ μόνον ταύτην τὴν διαφορὰν, ὅτι τὸν ἐπιφανέστερον τοῦτον τόπον, εὐρισκόμενον ἀκριβῶς παρὰ τὸ τέγμα τῆς πρὸς τὸ Δῖον πορείας τῶν Ῥωμαίων, καθὼς αὔθις ὁ Λίβιος σημειώνει κατὰ τὸν Πολύβιον βεβαίως, ἀλλὰ φανερὰ καὶ συμφώνως πρὸς ὅλην τὴν ἀφήγησιν καὶ πρὸς τοὺς δι' αὐτῆς δηλουμένους τόπους, καθὼς πᾶς τις δύναται νὰ πεισθῇ σήμερον διατρέχων αὐτούς, ὁ Ῥωμαῖος ἱστορικός ἐφαντάσθη ὡς ἐξω τῆς πόλεως εὐρισκόμενον· ἀπλούστατα διότι καὶ μὲ τὸν ἀκριβολόγον καὶ σαφέστατον Πολύβιον ἀνὰ χεῖρας δὲν ἡδυνήθη ἐν τούτοις, ἐκ τινος ἀπροσεξίας ἢ συμπτώσεως, νὰ σχηματίσῃ ἀκριβῆ ἰδέαν τῆς φύσεως τῶν τόπων. Ὅτι δὲ τοῦτο πραγματικῶς συμβαίνει μὲ τὸν Λίβιον, ὁ ἴδιος μᾶς παρέχει τὸ ἐνδόσιμον ἐν τῷ ὑπ' ὄψιν μας μάλιστα μέρει τῆς ἀφηγήσεώς του, ὥστε νὰ τὸ ἴδωμεν βεβαιούμενον. Ὁ Λίβιος δηλονότι, ὀμιλῶν περὶ τοῦ ὑπὸ τῆς πόλεως ἅμα Δίου καὶ τοῦ ἐξω αὐτῆς ὑποθετικοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς καταλαμβανομένου χώρου, σημειώνει τὴν ἔκτασιν αὐτοῦ ὡς πεντακοσίων ἐν συνόλῳ Ῥωμαϊκῶν βημάτων, ἧτοι ἡμίσεος Ῥωμαϊκοῦ μιλίου. Ἄλλ' ἡμίσεος μιλίου τετραγωνικοῦ τοῦλάχιστον εἶνε μόνον ὁ ὑπὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως καὶ σήμερον ὀριζόμενος χώρος αὐτῆς. Τί ἔμενε λοιπὸν τότε διὰ τὸ ἱερόν; Τίποτε· αὐτὸ λοιπὸν δὲν τὸ ἐστοχάσθη ὁ Λίβιος, διότι προφανῶς κάτι ἐν ταῖς περὶ τοῦ Δίου καὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς ἐκ τοῦ Πολυβίου ἀντληθείσαις πληροφορίαις του ἐξ ὑπαρχῆς ἀκόμη οὐχὶ ὀρθῶς ἀντελήφθη καὶ κατ' ἀνάγκην ἐσύγχισεν ἀκολούθως καὶ διέστρεψε.

Ἄλλὰ περὶ τούτου τοῦ πρὸς ἄλλο θέμα μᾶλλον συνδεομένου ἀντικειμένου τῆς κριτικῆς τοῦ Λιβίου θὰ διαλάβω ἐν ἄλλῃ ἀνακοινώσει. Διὰ τῆς ἐξηγήσεως ὅμως, ἣν ἀνωτέρω ἔδωκα, περὶ τοῦ πόθεν προῆλθεν ἡ πλάνη αὐτοῦ ἐν τῇ προκειμένη περιπτώσει τῆς ἀντιλεγόμενης θέσεως τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δίου ἀναλαμβάνει μὲν ὁ Πολύβιος ἐν τῇ περὶ αὐτῆς εἰδήσει του τὸ ἑαυτοῦ κῦρος ἀπολύτως, ἐξηγεῖται δὲ κατὰ τὴν ἀληθινήν της ἐννοίαν καὶ ἄλλη τις τοῦ Λιβίου πρὸς τὴν αὐτὴν αὔθις πλάνην συνδεομένη πληροφορία. Πραγματικῶς ὁ Λίβιος ἀποθαυμάζων τὴν ἐξαιρέτως καλὰ ὠχυρωμένην πόλιν,

ὅποια καὶ ἀληθῶς ἦτο αὕτη τότε, τοιαύτη δὲ καὶ σήμερον φαίνεται, παρουσιάζει συνάμα αὐτὴν καὶ λαμπρῶς κεκοσμημένην διὰ δημοσίων οἰκοδομημάτων καὶ πλήθους ἀγαλμάτων. Ἄλλ' εἶνε φανερόν ὅτι ταῦτα ἀνῆκον καὶ περιελαμβάνοντο πάντα εἰς τὸ ἱερόν, καθὼς διδασκόμεθα παρὰ τοῦ Πολυβίου, λεπτομερῶς αὐτὰ καταλέγοντος ἐν τῇ ἀφηγησείᾳ περὶ τῶν ἐν Δίῳ συμβάντων ἐν ἔτει 220 π. Χ. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο οἱ Αἰτωλοὶ ἐπωφεληθέντες τὴν εἰς Μακεδονίαν ἀπουσίαν τοῦ βασιλέως Φιλίππου Ε', πανδημεὶ εἰς τὴν Πιερίαν εἰσβαλόντες, κατήντησαν μετὰ φθορὰν τῆς χώρας μεγάλην εἰς τὸ Δῖον. Ἐπειδὴ δὲ κατάπληκτοι οἱ ὀλίγοι βεβαίως κάτοικοι (ἢ πόλις ὀνομάζεται «ὄχι μεγάλη» καὶ ὁ περιβόλος τῆς εἶνε μόνον δι' ὀλίγιστον πληθυσμόν) πρὸ τοῦ αἰφνιδιασμοῦ τῶν ληστρικῶν ἀνθρώπων, εἶχαν προφθάσει νὰ ἐκκενώσωσι τὴν πόλιν, οἱ ἐχθροὶ εἰσῆλθον ἄνευ ἀντιστάσεως εἰς αὐτήν, τὴν ἐλεηλάτησαν καὶ διὰ πυρὸς καταστρέψαντες τὰς «οἰκίας», καθὼς λέγει, ἤτοι τὴν καθ'αυτὸ πόλιν, διήρπασαν ἔπειτα καὶ τὸ τέμενος τοῦ Διός, ἔνθα ἀνέκειντο πολυτελεῆ ἀναθήματα, ἀνέτρεψαν τὰς χρυσᾶς εἰκόνας τῶν παλαιῶν βασιλέων τῆς Μακεδονίας ἀπάσας καὶ ἐπυρπόλησαν τὰς στοὰς καὶ πάντα τὰ λοιπὰ οἰκοδομήματα χωρὶς νὰ φεισθῶσι μηδ' αὐτῶν τῶν ναῶν. Ἄλλὰ δις ὁ αὐτὸς ναὸς τοῦ Διός, τὸ κέντρον τῆς λατρείας, καὶ δις τὰ αὐτὰ οἰκοδομήματα καὶ αἱ στοαὶ καὶ τὰ ἀναθήματα καὶ αἱ χρυσαῖ εἰκόνας τῶν βασιλέων δὲν ὑπῆρχον βέβαια ἐν Δίῳ, ἐν τῷ ἱερῷ δηλονότι ἅμα καὶ ἐν τῇ πόλει. Εἶνε φανερόν λοιπὸν ὅτι ἡ ὀρθὴ ἀναμφιβόλως καθ' ὅλα τὰ ἄλλα πληροφορία τοῦ Λιβίου περὶ τοῦ Δίου καὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διός, ἀνοικοδομηθέντων καὶ πλουτισθέντων πάλιν ἐξάπαντος κατόπιν κατὰ τὰ διαρρέυσαντα πεντήκοντα ἀπὸ τῆς καταστροφῆς ἔτη, δὲν ἔχει μόνον τὴν πρέπουσαν θέσιν τῆς παρὰ τῷ Ρωμαίῳ ἱστορικῷ, ὅστις ἐξ ἀρχῆς δὲν ἀντελήφθη ἀπλῶς τί ἦτο πόλις καὶ τί τὸ ἐν τῷ περιβόλῳ αὐτῆς ἱερόν, τὸ κεχωρισμένον ὡς εἶπα τέμενος τοῦ Διός.

Καὶ ἄς προσθέσω τώρα καὶ τοῦτο ἀκόμη ἐνταῦθα. Οὔτε ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ ἀκροπόλει τῶν Ἀθηναίων, ὅταν αὐτὴ ἦτο ἡ πόλις, οὔτε ἐν Ἐλευσίνι οὔτε ἐν Δελφοῖς οὔτε ἐν Δήλῳ ἄλλως εἶχον τὰ πράγματα. Τὸ ἀποχωριζόμενον διὰ τὸν θεὸν τέμενος ἦτο τὸ ἱερόν, μικρὸν καὶ πτωχὸν ἐν ἀρχῇ, διαρκῶς αὐξανόμενον καὶ πλουτιζόμενον κατόπιν. Ἄλλὰ τὰ ἐκασταχοῦ τοιαῦτα ἱερὰ παρέκειντο εἰς συνοικισμοὺς ἀνθρώπων, αὐτοὶ δὲ μετ' ἐκείνων περιελήφθησαν ἐγκαίρως εἰς τοὺς αὐτοὺς περιβόλους, ὡς εἰς κοινὰ καὶ ἀπαραίτητα ἀσφαλείας περιτειχίσματα δι' ἀμφοτέρους. Καὶ τὸ ἱερόν λοιπὸν τοῦ Δίου εἶχε τὸν περὶ αὐτὸ συνοικισμόν τῶν ἀρχεγόνων κατοίκων. Ὁ συνοικισμὸς ὅμως οὗτος ἀργότερα ἔγινε πόλις. Ἐξησφαλισμένη δὲ κάπως ἡ πόλις πιθανώτατα καὶ ἐξ ἀρχῆς, σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέκτησε τὰ ὀχυρώματά της, ὄχι μόνον της καὶ καθ' ἑαυτὴν ἀλλὰ μετὰ τοῦ ἱεροῦ της, τὸ ὅποιον διὰ τὰ πλούτη του δὲν εἶχεν ὀλιγώτερον ἀσφαλείας ἀνάγκην. Καὶ ὁ λόγος οὗτος τῆς ἀσφαλείας ἴσως θὰ ἤρκει μόνος αὐτὸς διὰ νὰ μᾶς πείσῃ ἄνευ ἄλλων

πειστηρίων, ὅτι καθ' ἦν στιγμὴν ὠχυρώνετο τόσον λαμπρὰ ἡ πόλις Δῖον, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἀρίστης οἰκοδομικῆς καὶ πάχους τριῶν μέτρων καὶ 15 ἑκατοστῶν ἔχοντα τείχη τῆς, τὸ συγχρόνως βεβαίως τότε κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα πρὸ Χριστοῦ γεννήσεως ὄνομα μέγα κτησάμενον καὶ πλοῦτον πολὺν ἱερὸν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μείνη ἀπροστάτευτον ἀπὸ πάσης ἐπιβουλῆς ἔξω τῶν ἐνώπιόν του ἐγειρομένων ὀχυρωμάτων ταύτης.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ. — Πειραματικὰ μνημονικὰ ἔρευνα*. Τρίτη πρόδρομος ἀνακοίνωσις. Μνήμης ἀσκησις καὶ συνάσκησις, ὑπὸ **Θ. Βορέα**¹.

Ἐκ παλαιοῦ χρόνου ἐγένετο λόγος περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀσκήσεως τῆς μνήμης. Ἀσκητὴν ἐθεώρησαν τὴν μνήμην ἀνέκαθεν οἱ ρήτορες καὶ οἱ παιδαγωγικοὶ πρὸ πάντων. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Περὶ παίδων ἀγωγῆς» συγγράμματος λέγει «πάντων δὲ μάλιστα τὴν μνήμην τῶν παίδων ἀσκεῖν καὶ συνεθίζειν· αὕτη γὰρ ὡσπερ τῆς παιδείας ἐστὶ ταμιεῖον — καὶ τοίνυν ταύτην κατ' ἀμφοτέρ' ἐστὶν ἀσκητέον, εἴτ' ἐκ φύσεως μνήμονες εἶεν οἱ παῖδες, εἴτε καὶ τοῦναντίον ἐπιλήσιμονες. τὴν γὰρ πλεονεξίαν τῆς φύσεως ἐπιρροώσομεν, τὴν δ' ἔλλειψιν ἀναπληρώσομεν· οἱ μὲν γὰρ τῶν ἄλλων ἔσσονται βελτίους, οἱ δ' ἐαυτῶν²». Παραπλήσια ἐδίδαξεν ὁ Κοϊντιλιανὸς³ εἰπὼν «Si quis tamen unam maximamque a me artem memoriae quaerat, *exercitatio est et labor*; multa ediscere, multa cogitare, et si fieri potest cotidie, potentissimum est. Nihil aequè vel augetur cura vel negligentia intercidit». Καὶ ἴσχυσεν ἡ γνώμη αὕτη καὶ κατὰ τοὺς ἔπειτα χρόνους. Ἠκολούθησαν δὲ αὐτῇ οἱ Ἀνθρωπισταί, ὁ Κομένιος⁴ καὶ ἄλλοι. Τινὲς δὲ πάλιν τῶν νεωτέρων διεφώνησαν πρὸς τὴν γνώμην ταύτην, ἐν οἷς ὁ Locke⁵, ἐν μέρει δὲ καὶ ὁ Beneke⁶.

Πειραματικὴ ἔρευνα τοῦ ζητήματος τούτου ἤρξατο κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἐν οἷς ἐξητάσθη ἡ ἀσκησις τῆς μνήμης καὶ ἡ συνάσκησις αὐτῆς. Ὀνομάζομεν δὲ συνάσκησιν γενικώτερον τὴν διὰ τῆς ἀσκήσεως μιᾶς ἰκανότητος ἐπερχομένην ἀσκησιν ἄλλης ἰκανότητος συναφοῦς πρὸς ἐκείνην, ἐνταῦθα δὲ συνάσκησιν λέγομεν τὴν εἰς τὴν ἀσκησιν τῆς μνήμης εἰς τὴν ἐντύπωσιν ἑνὸς εἶδους μνημονευμάτων συνακολουθοῦσαν ἐπίδοσιν αὐτῆς εἰς τὴν ἐντύπωσιν καὶ τὴν συντήρησιν καὶ ἄλλων στοιχείων.

* **TH. BOREAS.** — **Experimental Studies of memory.** — Third preliminary Communication. Training and transfer in memory. — ¹ Ἐκ τοῦ Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

² Κεφ. 13.

³ Inst. orat. 11,2, § 40 κ. ἐξ.

⁴ Didactica magna, κεφ. 18, § 33.

⁵ Thoughts on Education, § 176.

⁶ Πρβλ. R. BAERWALD, Die Theorie der Begabung, σ. 6.